

QƏHRƏMAN BEHBUDOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

qehreman63@mail.ru

UOT: 342

## M.Ə.RƏSULZADƏNİN DÖVLƏT VƏ HÜQUQ HAQQINDA KONSEPTUAL GÖRÜŞLƏRİ

**Açar sözlər:** *dövlət, hüquq, mühüm, sosial, fəaliyyət, vaxt, üstün, demokratik, məclis, ideologiya, insanlar, azadlıq, bərabərlik*

**Key words:** *state, law, important, social, activity, time, outstanding, democratic, parliament, ideology, people, liberation, equality*

**Ключевые слова:** *государство, право, важные, социальные, деятельность, время, выдающиеся, демократические, парламент, идеология, люди, освобождение, равенство*

Müsavat partiyasının lideri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Cümhuriyyət dövründə Azərbaycan ictimai-hüquqi fikrinin inkişafında mühüm xidmətlər göstərmiş görkəmli dövlət xadimi və mütəfəkkir olmuşdur. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 130 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamında da qeyd edildiyi kimi, M.Ə.Rəsulzadə xalqımızın müstəqillik idealının gerçəkləşdirilməsində, Azərbaycanın tarixi dövlətçilik ənənələri zəminində milli dövlət quruluşunun dirçəldilməsində, milli istiqlal ideyalarının geniş yayılmasında böyük xidmətlər göstərmiş və siyasi publisistikası ilə ədəbi-ictimai fikir tariximizə layiqli töhfələr vermiş görkəmli ictimai-siyasi xadimdir.

Bütün zamanların Azərbaycan mütəfəkkirləri kimi, Rəsulzadənin də ictimai-siyasi baxışlarında və fəaliyyətində maarifçilik müəyyən məqamlardan birini təşkil edirdi. Bu baxımdan o da sələfi M.F.Axundov, müasirləri, olan Zərdabi və Nərimanovla oxşar fikirləri bölüşür, bir istisnaıq təşkil etmirdi. Bir tərəfdən öz böyük müəllimi Qənizadənin, digər tərəfdən müasiri olduğu görkəmli maarifçilərin, habelə yaşadığı tarixi reallıqların təsiri altında gənc Rəsulzadə də kütlələri ətalətdən və cəhalət yuxusundan, xilas etmək yolunu maarifdə və məktəbdə görürdü: “Camaatı ayılmaq, dərrakəli etmək üçün nə etmək lazımdır? -maarif, maarif, maarif! Ancaq elm və bilik ilə camaat özünün nə olduğunu və nə edə biləcəyini qana bilər?”. (1;135) Elə Rəsulzadənin özünün də rəhbərlərindən olduğu “Hümmət” təşkilatı da azərbaycanlı fəhlələr içərisində inqilabi işlə yanaşı geniş maarifçilik işləri aparır, əhalinin milli şüurunun oyanmasında, özünüdərkində, soykökünə qayıtmasında nəzərəcarpacaq rol oynayırdı.

Rəsulzadənin dövlətçilik və hüquq təlimində mühüm yer tutan məqamlardan biri də inqilablara münasibət məsələsi idi. Hələ “Hümmət”də çalışdığı illərdə Rəsulzadə inqilablara nəinki sinfi ziddiyyətləri aradan qaldırmağın, habelə “xalqlar həbsxanası” hesab edilən Rusiya imperiyasının dağıdılmasına və əsarət altına alınmış xalqlara azadlıq verilməsinin vasitəsi kimi baxırdı. Lakin bir neçə illik gərgin inqilabi fəaliyyətin nəticəsində Rəsulzadə tədricən bu qənaətə gəldi ki, artıq bolşeviklərin nəzarəti altına keçən “Hümmət” təşkilatı özünün milli qayəsindən uzaqlaşır. Təşkilatın bünövrəsini qoyanlar - Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və onun əqidə yoldaşları anladılar ki, bolşeviklər “xalqlar həbsxanası” adlandırdıqları Rusiya imperiyasını tamamilə dağıtmaq deyil, əksinə, onun sərhədləri daxilində yalnız mövcud sinfi ziddiyyətləri aradan qaldırmaq uğrunda mübarizə aparırlar. Bu mübarizə yolu isə nə Rəsulzadə, nə də Azərbaycan xalqı üçün məqbul sayıla bilməzdi.

1905-ci ildə həm çar Rusiyasında, həm də İranda başlanan xalq inqilabları da Rəsulzadənin dünyagörüşünə və inqilabi fəaliyyətinə ciddi təsir göstərdi. O, Azərbaycanın görkəmli ictimai-siyasi xadimlərindən olan Nəriman Nərimanov, Hacı Zeynalabdin Tağıyev və başqaları ilə birlikdə, birincilərin sırasında İran inqilabına hərtərəfli yardım etməyə başladı. Bu illərdə o İran inqilabının rəhbəri Səttar xanla görüşür və İran inqilabçıları ilə birlikdə inqilabi hərəkata rəhbərlik edirdi.

1910-ci ilin sentyabrında Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Avropa təhsili görmüş bir qrup İran ziyalısı, o cümlədən Seyid Həsən Tağızadə ilə birlikdə İran Demokrat Partiyasının sol cinahına Şeyx Məhəmməd Xiyabanı və Məmməd Əmin Rəsulzadə başçılıq edirdilər. Rəsulzadə partiyanın əsas orqanı olan "Ora ne-nou" və "İrane-Ahat" qəzetlərinin nəşrinə rəhbərlik edirdi. İran Demokrat Partiyasının lideri S.H Tağızadə sonralar Rəsulzadənin xatirəsinə həsr etdiyi nekroloq da yazırdı: "Modern Avropa qəzet formasını ilk dəfə İrana gətirən M.Ə.Rəsulzadə olmuşdur".(6;415)

Göstərilən bu inqilablara müqayisə edən Rəsulzadə yazırdı ki, bu inqilabların oxşarlıqları ilə yanaşı böyük bir fərqləri də vardır. Bu fərq ondan ibarətdir ki, İran inqilabının başında ruhanilər durur İran inqilabının başında ruhanilər durur. Bu fərq ondan ibarətdir ki, İran inqilabının başında ruhanilər durur. İran ruhanisi isə bu dünyanın adamı deyil, axirət barəsində düşünür: "Dünya adamı olsaydı, onda bəli, durardı, o da keşişlər kimi məktəb açardı, xalqı savadlı etdirərdi"(7;321).

M.Ə.Rəsulzadənin ictimai-siyasi fəaliyyətinin ən mühüm dövrü Azərbaycan Cümhuriyyətinin mövcudluğu illərinə təsadüf edir. Məhz bu illərdə müstəqil dövlət quruculuğu, idarəetmə sahəsində göstərdiyi misilsiz fəaliyyəti onun liderlik məharətini, demokratizmi, müdafiə etdiyi ideyaların uzaqgörənliyini və dönməzliyini bir daha sübut etdi. Məhz M.Ə.Rəsulzadə, onun rəhbərlik etdiyi Müsavat partiyasının xidmətləri sayəsində Azərbaycan dövlətçiliyi, siyasi sistemi həmin dövrün qabaqcıl ideyalarını özündə əks etdirən demokratik məkana çevrilmiş, Azərbaycanın gələcək taleyinə mühüm təsir göstərəcək mütərəqqi addımlar atılmışdı. Məlumdur ki, dekabrın 7-də parlamentin ilk iclasını Milli Şuranın sədri kimi M.Ə.Rəsulzadə açmış, qısa giriş nitqində "səadət və hürriyyətin istiqlal olduğunu, biz azərbaycanlıların istiqlala layiq olduğumuzu, bütün mövcudiyətimizlə kəndi müqəddaratımızı və istiqlalımızı müdafiə və mühafizə edəcəyimizi" bəyan etmişdi.(4;123)

M.Ə.Rəsulzadə parlamentdə mövcud olan ən böyük fraksiya-Müsavat fraksiyasının rəhbəri olmuş, 1919-cu ilin oktyabrında bu fraksiyaya bitərəflərin qoşulması ilə o parlamentdə ən nüfuzlu və həlledici qüvvəyə çevrilmişdi. Müsavat partiyasının lideri M.Ə.Rəsulzadə Parlamentin II iclasında öz fraksiyasının bəyannaməsi ilə çıxış edərək rəhbərlik etdiyi siyasi təşkilatın taktiki, strateji məqsədləri, dövlətin daxili və xarici siyasətinin əsas istiqamətləri haqqında öz təkliflərini vermişdi.

İctimai həyatın bütün sahələrini özündə ehtiva edən bu bəyannamə əsil dövlət quruculuğu proqramı xarakteri daşıyırdı. Azərbaycan məsələsinin artıq beynəlmiləl bir məsələ olduğunu qeyd edən M.Ə. Rəsulzadə "Müstəqil Azərbaycanın hüquqən təsdiq edilməsini" hökumətin əsas vəzifəsi olduğunu göstərir və "bir dəfə yüksələn bayraq bird aha enməz!"(1;135) sözü dildə deyil işdə də görülməlidir" şüarını irəli sürürdü. O yazırdı: «Cəmaət istiqlala, o qədər munis olmuş, hürriyyət və istiqlal fikri o qədər xalqın qanına sinmiş, ruhuna işləmişdir ki, indi artıq istiqlal fikri bir firqənin, bir kütlənin arzusu deyil, bütün cəmaət vətəni istiqlalsız və dövləti hürriyyətsiz təsəvvür etmir. Ona görə demokratiya biltəbi qapısında şübhəli adamlar durmasına hər vəchlə razı olmaz və vahid vücut kimi hürriyyət və istiqlalın müdafiəsinə hazırdır». (1;137) M.Ə.Rəsulzadə yeni yaranmış cümhuriyyəti yalnız milli dövlət kimi səciyyələndirməklə kifayətlənməyərək eyni zamanda onun müasir dövrün bütün müsbət tələblərinə cavab verən dövlət kimi fəaliyyət göstərdiyini vurğulayırdı: «Azərbaycan müsəlman aləmində ilk respublika və türk aləmində ilk dövlətdir. Mənim ilk baxışda qəribə görünən bəyannamənin ikinci hissəsi ola bilsin, sizi təəccübləndirir. Lakin əslində elə də var. Türk mənşəli bütün digər dövlətlər başlıca olaraq dini təməl üzərində qərar tutduqları halda Azərbaycan Respublikası müasir milli-mədəni müstəqillik təməlinə, türk milli-demokratik dövlət qurumu zəmininə əsaslanır və bu baxımdan bizim respublikamız ilk türk dövlətidir».

M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycanın bütün dünya dövlətləri, xüsusilə öz qonşuları-Rusiya, Ermənistan, Gürcüstan, Şimali Qafqaz ilə normal münasibət yaratmaq, ölkəmizin dünya birliyində (M.Ə.Rəsulzadənin təbirincə "cahan federasyonu cəmiyyəti əqvamda) layiqli yer tutmasını xarici siyasətin əsas vəzifəsi hesab edirdi. (4;121)

Demokratik dövlət qurmaq əzmini nümayiş etdirən M.Ə.Rəsulzadə bunun əsas atributları olan söz, vicdan, ictimai ittifaq və bu kimi "əhli -vətən hürriyyətlərini", milli bərabərliyi bərqərar etməyi, Azərbaycanın müsəlman, hürriyyətpərvər bir hökumət olacağını inamını bildirir və əmin olduğunu göstərirdi ki, "millət məhkumluğu ağrısız dadmış olan Azərbaycan mülkü məhkum millət yaratmaz". Onun nəzərincə, "hürriyyət, müsavat, ədalət və əmniyyət təsis edərək məmləkətin istiqlalını və millətin həyatını müdafiə edəcək hökumət yalnız firqə və milliyət etibarını ilə müştərək və koalisiya əsasında qurulmalı idi. (6;418) Əslində bununla M.Ə.Rəsulzadə bütün siyasi qüvvələri

milli birliyə və həmrəyliyə çağırırdı. O qeyd edirdi ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin bütün millətləri Azərbaycan vətəndaşı olmaqla bərabər milli-mədəni muxtariyyətə malik olub, öz milli və mədəni məsələlərini özləri müstəqil həll etməlidirlər.

M.Ə.Rəsulzadə hökumətin xalqı düşündürən bütün məsələləri həll etmək məqsədi ilə bir sıra radikal və mütərəqqi addımlar atacağını, o cümlədən torpaq, sosial, əmək, maarif, səhiyyə sahəsində islahatlar aparacağına ümid etdiyini bildirirdi. Rəsulzadə göstərirdi ki, bu gün bizim istiqlalımızı tanımaq istəməyənlər həqiqi demokratlar deyildir. Çünki həqiqi demokrat və həqiqi sosialistlər üçün qara cins, ağ cins yoxdur. Bunlar üçün ancaq haqq və hüquq vardır. Bütün əməllər və zəhmətkeşlər bilməlidir ki, bütün Azərbaycanın da buna haqqı vardır. Bu xüsusda bütün həqiqətpərəstlər bizimlədir... Haqqı müdafiə etmək əmələ, fəhlə və köylüləri müdafiə etmək deməkdir. (2;629)

Azərbaycan parlamentinin və hökumətinin fəaliyyəti göstərir ki, dövlət strukturları bu istiqamətdə bütün mümkün addımları atırdı. Ermənistanla münasibətlər parlamentin iclaslarında müzakirə olunarkən, M.Ə.Rəsulzadə bu münasibətləri gərginləşdirən əsas səbəb kimi ermənilərin torpaq iddiası olduğunu göstərir, Zəngəzur, Qarabağ, Naxçıvan, eləcə də Borçalın Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi ("qitəsi"-M.Ə.R.) olduğunu qeyd edir, eyni zamanda bütün mübahisəli məsələlərin sülh yolu ilə həllinin tərəfdarı olduğunu bildirirdi. M.Ə.Rəsulzadə İrəvan quberniyasında yaşayan müsəlmanlara qarşı yeridilən soyqırıma qarşı parlamentdə bir neçə dəfə məsələ qaldırmış, bu məsələni Sülh konfransı vəsiti ilə beynəlxalq arenaya çıxarmağı təkid etmişdi. (4;123)

Azərbaycan parlamentin 9-cu iclasında (25 yanvar 1919-cu il) M.Ə.Rəsulzadə növbədənənar bəyanatla çıxış edərək Naxçıvan və Şərur qəzalarında, eləcə də İrəvan quberniyasının digər yerlərində türklərə qarşı yeridilən təcavüzə qarşı Azərbaycan hökumətini xüsusi tədbirlər görməyə, nahaq tökülən qanların qarşısını almaq üçün bütün mümkün vasitələrdən istifadə etməyi təkidlə tələb etmişdi.

M.Ə.Rəsulzadənin fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərindən biri də hüquqi dövlətin əsaslarının yaradılması olmuşdur. Bu baxımdan M.Ə.Rəsulzadənin başçılığı ilə hazırlanmış və 1919-cu ilin yanvar ayında qəbul edilmiş iki qanun mühüm əhəmiyyətə malik idi. Türk ədəmi-mərkəziyyət "Müsəvat" fırqəsi tərəfindən parlamentə təqdim edilmiş birinci qanuna görə 1918-ci il dekabr ayının 7-dən yəni parlament açılan gündən etibarən bir ay yarım ərzində parlamentin fəaliyyətində səbəbsiz məhbuslar parlamentdən xaric edilirdilər. Rəsulzadə bu qanunla bağlı çıxışında göstərmişdi ki, Azərbaycanda qanuni-əsasa hələ tərtib verilməmişdir. Biz parlamentarizmi qəbul etmişik və qanun əsasiyimizin baş xəttini parlamentarizm təşkil edəcəkdir. Madam ki, belədir biz bu üsulun məntiqi tərəflərinə əməl etməliyiz. Bu üzdən sair təfərrüatda da biz parlamentarizm qəbul etmiş olan məmləkətlərin, əzəmlə İngiltərənin qanunlarından qolaylıqla istifadə edə bilərik. Parlament məbusu milləti təmsil edir, binaən-ileyh o həmişə azad olmalıdır. Bir məbus eyni zamanda hökumət məmuru olarsa heç vaxt azad danışa bilməz. Bəziləri deyirlər ki, bu xüsusda Azərbaycan müstəsna bir mövqe tutmalıdır, çünki mədəni qüvvəmiz azdır. Mən zənn etməm Azərbaycan mədəni qüvvədən o qədər məhrum olsun ki, parlament 60 məbus göndərdikdə artıq hökumət məmurluğuna mədəni qüvvəsi qalmasın. Əgər bunca qüvvəsiz isək, onda heç bizə parlament lazım deyil. Parlamentsiz məmləkət istibad olar; Halbuki biz parlament və cümhuriyyət əsası ilə yanaşmalı və məmləkətimizi bu əsas ilə idarə etməliyiz. Ancaq natiqlərdən birisinə cavab olaraq deyə bilərik ki, bəzi istisnalar ola bilər. Məsələn, hökumət xidmətində olan yurist-konsult və təbiblər, heç vaxt hökumət onlara icrayı-təsir və təzyiq edə bilməz. Biləkəs, belə adamlar hökumət məmuriyyətindən azad işləməklə bərabər qanun bəzi işlərində səlahiyyətli mülhizələrini bəyanla qüvvəyətəşriyyəməhazirat edə bilərlər. Bir çox deputatlar (Vanseviç, Vinqradov, Əfəndizadə və b.) Azərbaycanda kifayət qədər kadrların olmadığını nəzərə alaraq bu qanundan imtina etməyi təkid edir, nüfuzlu insanların həm hökumətdə, həm də parlamentdə işləməsinin heç də ziyanlı olmadığını göstərirdilər. (2;667)

İkinci qanun isə "Məbusluq və məmurluq haqqında" qanun adlanırdı. M.Ə.Rəsulzadənin təqdim etdiyi bu qanunla icra hakimiyyətində işləyən şəxslərin parlament üzvü olmasına icazə verilmirdi. İstisna yalnız nazirlərə, həmçinin azad peşə sahiblərinə (o dövrün dili ilə deyilsə ifayivəzifə edən şəxslərə) (müəllimlər, həkimlər, vəkillər) şamil edilirdi. Bu qanunun nəşrindən etibarən dövlət xidmətində olan məbuslar (deputatlar) Bakıda isə 3 gün, xaricdə isələr 10 gündən sonra bulduqları xidmətdən istefaları haqqında Parlamentin rəhbərliyinə ərizə ilə müraciət etməli, əks halda onların deputatlığı təsdiq edilmirdi.

M.Ə.Rəsulzadə çıxışlarında bir çox ideoloji və siyasi məsələlərə aydınlıq gətirmiş, zamanın qoyduğu suallara cavab verməyə çalışmışdır. Bu zaman o, özünü hazırlıqlı, Avropa demokratiya prinsiplərinə yaxşı bələd olan bir ictimai xadim, ideoloq kimi göstərirdi. Hələ fraksiyanın bəyannaməsində öz partiyasını federalist, türkçü və demokratiya məsləkli milli-demokratlar

partiyası olduğunu bəyan edən M.Ə.Rəsulzadə, 1919-cu il fevralın 6-da sosialistlərlə diskusiyaya girərək türklüyün bayrağını Qafqazda birinci qaldıran, türk hissiyatını oyadan partiyanın Müsavat olduğunu, türklük ilə türkçülüğü qarışdırmamağa çağırırdı.

O, qeyd edirdi ki, "millətdə milli ruh, milli idrak, etirafı milliyət, şəxsiyyəti milliliyə lazımdır. Biz bunu millətə verməyə çalışırıq.. Əkinçiyə torpaq, fəhləyə iş vermək bütün demokratik fərqələrin proqramında var. Fəqət sosialistlər ilə bizim fərqimiz bundadır ki, onlar beynəlmiləldirlər, biz isə demokratik millətçi".(4;124)

M.Ə.Rəsulzadə dövlətçilik əsasında çıxış edərək parlamentlə hökumət arasında süni ziddiyyət yaratmaq, bununla da dövlət aparatını iflic vəziyyətə salmaq istəyənlərə qarşı qətiyyətlə mübarizə aparırdı. Azərbaycan parlamentinin 3 aprel 1919-cu il tarixli iclasında hökuməti əsassız olaraq tənqid edənləri nəzərdə tutaraq qeyd edirdi ki, "tənqid üçün tənqiddən bir şey çıxmaz. Tənqid dövlət nöqteyi-nəzərindən olmalıdır. Bütün aləm anarxiyanın təsiri altında ikən birdən birə qalxıb Azərbaycanın bir cənnət olmasının istəmək heç bir şey istəməmək deməkdir". "Zəmanəmiz Nikolay zamanından da bətdir demək bu xəstə zehniyyətin məhsuludur. Halbuki Nikolay zamanındakı Rusiya ərazisi üzərində təşəkkül edən cümhuriyyətlər müqayisə edilərsə, Azərbaycan bəlkə də intizamlısı və əhəmiyyətli çıxar. (3;338)

M.Ə.Rəsulzadə dövlət quruculuğu ilə bağlı qanunvericilik aktların hazırlanmasında fəal iştirak edərək, xüsusən Müəssislər Məclisinin çağırılması ilə bağlı yaradılmış komissiyada çox mühüm işlər görmüş, komissiyada hazırlanmış "Müəssislər Məclisinə seçkilər haqqında" qanun layihəsinin əsas müəllifi olmuşdur. Qanun layihəsini də parlamentin müzakirəsinə məhz M.Ə. Rəsulzadə təqdim etmiş, bu zaman o özünü Avropa seçki sisteminin mahir bilicisi kimi göstərmiş, layihənin demokratik mahiyyətini tam açmağa nail olmuşdu.

1919-cu il iyunun 19-da parlamentdə qanun layihəsi müzakirə olunarkən M.Ə.Rəsulzadə məscidlərdə, kilsələrdə və digər dini yerlərdə seçki təbliğatı aparılmasının dinin dövlətdən ayrılması ilə bağlı demokratik prinsipə zidd olduğunu göstərərək siyasi partiyalara məscidlərdən öz məqsədləri üçün sui- istifadə etməsinin qadağan edilməsini zəruri hesab edirdi. M.Ə.Rəsulzadə parlamentdə sosial-iqtisadi məsələlərin müzakirəsində də fəal iştirak etmiş, iqtisadi problemlərin həlli üçün dəyərli və səmərəli tövsiyyə və təkliflər irəli sürmüşdür. Azad rəqabət və azad ticarət, xarici iqtisadi əlaqələr, maliyyə, vergi məsələlərinə dair M.Ə.Rəsulzadə çox maraqlı fikirlər irəli sürürdü. Məsələn, M.Ə.Rəsulzadə dövlətin vergi sistemindən danışarkən müstəqim birbaşa vergilərin əleyhinə olduğunu bildirmiş, lakin eyni zamanda dövlətin ağır maliyyə durumunu nəzərə alaraq o ( birbaşa- Q.B) müstəqim vergilərin tam aradan qaldırılmasının hələlik mümkün olmadığını bildirir, heç olmasa müəyyən sistemə salmağa çağırırdı.

M.Ə.Rəsulzadə azad ticarət və inhisar məsələsinə də öz münasibətini bildirərək, yalnız müəyyən qism əmtəələrə dövlət inhisarının tətbiq edilməsini, qalan malların isə tam azad satışa və ixraca buraxılmasını təklif edirdi. M.Ə.Rəsulzadənin iqtisadi məsələlərdə dərin biliyə, müasir dünyagörüşə malik olduğunu belə bir fakt da təsdiq edirdi ki, Azərbaycan dövlətinin tarixində ilk dəfə olaraq 1920-ci ilin yazında parlamentdə hazırlanmış və müzakirə edilmiş büdcə layihəsinin əsas müəlliflərindən biri məhz M.Ə. Rəsulzadə olmuşdur. O büdcə layihəsi ilə bağlı qanun layihəsini şəxsən parlamentə təqdim etmiş, onun maddələrini ətraflı əsaslandırılmışdı. Bu zaman M.Ə. Rəsulzadə, özünün də qeyd etdiyi kimi, Avropa ölkələri, Rusiyanın büdcə qanunlarının hazırlanması ənənələri ilə ətraflı tanış olmuş, onların ən mütərəqqi cəhətlərini Azərbaycanda tətbiq etməyə çalışmışdı.

M.Ə.Rəsulzadənin parlamentdə, mətbuat səhifələrində maarif, mədəniyyət, dil problemləri ilə bağlı çıxışları öz aktuallığı ilə seçilirdi. Onun Azərbaycanda mədəni-maarif müəssisələri şəbəkəsinin genişləndirilməsi, azad mətbuatın inkişafı, Azərbaycan türk dilinin dövlət dili kimi statusunun daha da artırılması ilə bağlı irəli sürdüyü ideyalar və təkliflər mühüm əhəmiyyət daşıyırdı.

O, dövlət idarələrində, parlamentdə Azərbaycan türk dilinin tətbiqinin genişləndirilməsini, rəsmi yazışmaların, parlament iclaslarının yalnız dövlət dilində aparılmasını təkid edirdi. Hətta 29 iyun 1919-cu ildə, parlamentin 6-cı iclasında, parlamentə daxil olan məktubların rusca oxunmasına etiraz edərək, iclası tərək etmişdi. Bununla yanaşı dövlət dilinin statusu ilə bağlı məsələlərdə o ifratçılığa varmamağa, reallıqları nəzərə almağa çağırırdı. Məsələn, 1919-cu ilin avqustun 21-də parlamentdə universitetin açılması ilə bağlı müzakirələrdə çıxış edərkən, universitetdə tədrisin rusca aparılacağını əldə əsas tutaraq onun açılmasına qarşı çıxış edənlərə layiqli cavab verərək qeyd edirdi: "Rus və ya başqa millət mədəniyyəti yoxdur. Umum və fmun bitərəfdir. Dünyada rus elmi deyil, beynəlmiləl bir çim var. Biz bu beynəlmiləl elmi, hər bir millətin ağızından eşitdiyimiz kimi, rus professorlarının ağızından öyrənə bilərik. Heç bir millət tarixən ilk addımında milli bir

darülfünuna sahib olmamışdır. Əvvəlcə özgülərdən istifadə edərək, sonra get-gedə qüvvət kəsb etmişdir. Darülfünün hər dildə olsa da olsun açib oxumalıyq". (3;346)

Parlament dövrü M.Ə.Rəsulzadənin həyatında xüsusi yer tutur. Onun parlamenti ən mürəkkəb vəziyyətlərdən çıxarmaq bacarığı, ən vacib məsələlər ətrafında müzakirə aparmaq qabiliyyəti, rəhbərlik etdiyi Müsavat fraksiyası adından təqdim etdiyi qanun, qərar və qətnamələri olduğu şəkildə qəbul etdirə bilmək məharəti indi də adamı heyran qoyur. Onun dövlət fəaliyyətinə toxunarkən nəzərə almaq lazımdır ki, o ən nüfuzlu parlament fraksiyasının rəhbəri idi və qanunların müzakirəsi və qəbulunda aparıcı mövqeyə malik idi.

Rəsulzadə milli dövlətçiliyi xalqın böyük sərvəti hesab etdiyi kimi, bu dövlətçiliyin itirilməsini də Azərbaycan xalqı üçün tam bir fəlakət bilirdi: "Milli hakimiyyəti itirmək qədər böyük fəlakət ola bilməz".(8;99)

Rəsulzadə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin süqut etməsinin səbəbini həm daxildəki satqınlar, həm yerli bolşeviklər ilə Sovet Rusiyasının birgə fəaliyyətində, həm də demokratik hökumətin buraxdığı bir çox ciddi səhvə görə gördü. O, yazırdı: "Yüz il əvvəl çeşidli xanlıqlar şəkilində hakimiyyətimizi itirdiyimiz zaman bugünkü Azərbaycan birliyinə malik deyildik. Yüzlük əsarət dərsi ilə iki illik hürriyyət davası bizi özümüzlə tanıtdı. Birlik və mövcudiyətimizin işarəti olaraq əlimizə türkçülüyümüzü, müsəlmanlığımızı və müasir bir xalq olduğumuzu göstərən bir istiqlal bayrağı verdi".

Rəsulzadə milli dövlətçiliyi xalqın böyük sərvəti hesab etdiyi kimi, bu dövlətçiliyin itirilməsini də Azərbaycan xalqı üçün tam bir fəlakət bilirdi: "Milli hakimiyyəti itirmək qədər böyük fəlakət ola bilməz".

Rəsulzadə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin süqut etməsinin səbəbini həm daxildəki satqınlar, həm yerli bolşeviklər ilə Sovet Rusiyasının birgə fəaliyyətində, həm də demokratik hökumətin buraxdığı bir çox ciddi səhvə görə gördü. O, yazırdı: "Yüz il əvvəl çeşidli xanlıqlar şəkilində hakimiyyətimizi itirdiyimiz zaman bugünkü Azərbaycan birliyinə malik deyildik. Yüzlük əsarət dərsi ilə iki illik hürriyyət davası bizi özümüzlə tanıtdı. Birlik və mövcudiyətimizin işarəti olaraq əlimizə türkçülüyümüzü, müsəlmanlığımızı və müasir bir xalq olduğumuzu göstərən bir istiqlal bayrağı verdi".

Rəsulzadənin dövlətçilik təliminin yekun və son məqamını Azərbaycanın gələcək istiqlalına böyük bir inam hissi təşkil edir. Mütəfəkkir böyük inamla yazırdı: "Azadlıq və demokratiyanın son qələbəsi müqəddərsə, (buna qətiyyənlə şübhəmiz yoxdur) o zaman 1918-ci ilin 28 mayında hüquqi ifadəsini tapan Milli Azərbaycan Respublikasının həyata keçirdiyi azadlıq və istiqlala yenidən qovacağı əlbəttə ki, həqiqət və müqəddərdir".(1;330)

Rəsulzadə bu istiqlalı əldə edəcək qüvvələri də göstərirdi: Bu milli dövlətçilik ideyasının təbliği və itirilmiş Azərbaycan müstəqilliyinin bərpası uğrunda mübarizə aparan xaricdəki Azərbaycan müxalifəti və gələcək döyüşləri hədəfləyən Azərbaycan gəncliyidirlər.

Rəsulzadə Azərbaycandakı bolşevik rejiminin üsyanla və qanla gəldiyi kimi, həmin yolla gedəcəyini söyləsə də azadlığa çıxmağın müxtəlif yollarını araşdırarkən, birmənalı olaraq bütün hallarda demokratik, qanuni, ədalətli humanist vasitələrdən istifadə edilməsinə üstünlük vermişdir.

Totalitar rejim, sovet idrologiyası Məhəmməd Əmini öz vətənidən didərgin saldı, adının çəkilməsini yasaqladı, izini tarixdən silməyə çalışdı. Lakin xalq öz böyük oğlunu ürəklərdə yaşatdı, xatirələrdə saxladı, məsləkdaşlarının kitablarında, məqalələrində hifz etdi. Azərbaycan xalqı ikinci dəfə olaraq öz dövlət müstəqilliyini elan etdikdə isə, bir vaxtlar böyük istiqlal mücahidinin qaldırdığı üçrəngli bayrağımız yenidən, bu dəfə həmişəlik olaraq yüksəldi.

Bu gün xalqımız, XX əsrin əvvəllərində demokratik fikir xadimlərinin yaradıcılığına və şəxsiyyətinə dərin, hərtərəfli, layiqincə qiymətini vermiş və qədirbilənlik göstərərək, onların qələmindən çıxanların hamısını özünün milli-mənəvi irs xəzinəsinə qoymuşdur. Bu, onların xalq işi uğrunda çarpışmalarına, mübariz əzmkarlıqlarına xalqın dəyəri, sevgisi və ehtiramıdır.

M.Ə.Rəsulzadənin Cümhuriyyət dövründəki fəaliyyəti bir daha təsdiq edir ki, bu fəaliyyətin ana xəttini Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunub möhkəmləndirilməsi təşkil edirdi.

## ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920).–Bakı: Elm, 1998, s.336 s
2. .Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament. 2 cildə, I cild.–Bakı: Azərbaycan, 1998, s 974 .

3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ensiklopediyası. 2 cildə, I cild.-Bakı: Lider nəşriyyatı, 2004, s. 439 .
4. Q.Behbudov. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində hüquqi dövlət quruculuğu məsələləri və siyasi-hüquqi fikrin inkişafı. Naxçıvan “Qeyrət” nəşriyyatı 2018.198 s.
5. M.Əfəndiyev. Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi Bakı- Elm .2009.s.625.
6. R.Ələkbərov. S.Səlimov Azərbaycanın dövlət və hüquqi tarixi.Bakı: Hüquqi ədəbiyyat nəşriyyatı 2003,488s
7. S.Süleymanov, Azərbaycanca ictimai – siyasi hərəkət Bakı: 1999,419 s.
8. Ş.Məmmədov.XXəsr Azərbaycanca dövlət və hüquqi təlimlərElm və təhsil. Bakı 2014, 155s.

## ABSTRACT

### "THE CONCEPTUAL VIEW ABOUT STATE AND LAW BY M.A.RASULZADE"

In the work "The conceptual view about state and law by M.A.Rasulzade" the political-juridical appointment of Rasulzade about state and law Azerbaijan Democratic Republic period was illuminated widely.

In the work the main attention was given to the thinker's view on the educational activities, revolutions which important in state and law training, the form of state reconstruction and management, the forming basis of law state and the great belief to the future liberation of Azerbaijan.

It is admirable to study the social-political activity and heritage of M.A.Rasulzade who was the founder of Azerbaijan Democratic Republic and he deeply affected the history with his active life position and theoretical view.

The activity of M.A.Rasulzade in Democratic Republic period confirms once again that the protection and preserving of Azerbaijan independence is the main line of this activity.

The studying ,preaching and approaching of patriot of liberation political and legal view assumed great urgency in the period of forming of our statehood and ideology, and im the condition of forming the new views to our history.

## РЕЗЮМЕ

### «КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ ВЗГЛЯД НА ГОСУДАРСТВО И ЗАКОН М.А.РАСУЛЗАДЕ»

В работе «Концептуальное представление о государстве и праве М.А.Расулзаде» широко освещалось политико-юридическое назначение Расулзаде о государственном и правовом режимах Азербайджанской Демократической Республики.

В работе основное внимание было уделено взгляду мыслителя на образовательные мероприятия, революции, которые важны в государственно-правовой подготовке, форме государственной реконструкции и управления, формирующей основе правового государства и великой вере в будущее освобождение Азербайджана ,

Приятно изучать общественно-политическую деятельность и наследие М.А.Расулзаде, который был основателем Азербайджанской Демократической Республики, и глубоко затронул историю своей активной жизненной позицией и теоретическим взглядом.

Деятельность М.А.Расулзаде в Демократической Республике еще раз подтверждает, что защита и сохранение независимости Азербайджана является основной чертой этой деятельности.

Изучение, проповедь и подстрекательство патриота освободительного политического и правового взгляда приобрели большую актуальность в период формирования нашей государственности и идеологии, а также условия формирования новых взглядов на нашу историю.

---

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 07)..